

Małgorzata Piórkowska

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, Wydział Humanistyczny
mbp.wegrow@gmail.com

Literatura homiletyczna w zbiorach biblioteki franciszkanów-reformatów w Węgrowie w świetle Rejestru najnowiej ułożonych księzek... z 1854 roku

Homiletic literature in the collections of the Franciscan-Reformat library in Węgrów in the light of the Register of the most recent books... of 1854

ABSTRACT

The Community of the Franciscan Friars of the Renewal played an important role in the evangelization of the inhabitants of Węgrów and the surroundings. Their close contact with the locals, their simple and straightforward preaching, and their understanding in the confessional have earned them both the empathy and the kindness of the local people. During their almost 200-year-long presence in Węgrów, the friars have amassed a broad collection of books, which they systematically expanded with new relevant items, including homiletical literature. It is safe to say that the Węgrów friars' library served as a professional library and was used for scientific and own research. The titular list of books from List of the newly added books... from 1854 shows that the friars were leading an intellectually rich life, constantly enhancing their skills and tools. Despite limited written sources, we can nowadays document their contribution to the propagation of education, culture and the spoken word in the Polish language.

Key words: Franciscan, reformat, religious library, homiletic literature

Słowa kluczowe: franciszkanie-reformaci- biblioteka zakonna- literatura homiletyczna

W tradycji zakonnej biblioteka zajmuje szczególne miejsce, dzięki któremu kształtuje się kultura całej wspólnoty¹. Można przypuszczać, że biblioteka węgrowski reformaci-

¹ Maria Pidtypczak-Majerowicz, *Biblioteki i bibliotekarstwo zakonne na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XVII- XVIII w.*, Wrocław 1996, s.8. *Materiały do historii zgromadzeń zakonnych na ziemiach polskich w XIX i początku*

tów² powstała zaraz po fundacji klasztoru ok. 1669 roku³. Pierwsi zakonnicy osiedlili się we wschodniej części miasta, na gruntach ofiarowanych im przez ówczesnego właściciela Jana Korwin- Krasieńskiego⁴. Wraz z ich przybyciem do Węgrowa zakonnicy zaczęli tworzyć księgozbiór biblioteczny. W 1750 r.⁵ w klasztorze powstał nowicjat, a dziewięć lat później utworzone zostało studium filozoficzne kształcące pod kierunkiem zakonnych profesorów kleryków do stanu duchownego⁶. W świetle dostępnych informacji w każdym roku studium kończyło od 6 do 10 kleryków. W XVIII stuleciu w węgrowskiej placówce reformatów zamieszkiwało od 12-do 15 kapłanów, 5-7 braci, kilku kleryków lub nowicjuszy⁷. Można przypuszczać, że w tych okolicznościach księgozbiór klasztoru był dostosowany do potrzeb edukacyjnych. W XIX w. zmieniła się ranga klasztoru i księgozbioru. W 1833 r. w konwencie mieszkało ogółem 10 kapłanów i braci⁸. W roku 1840- 12 braci i laików. W 1861- 12 braci, 3 laików, 1 rezydent emeryt oraz prezbiter, w sumie 17 domowników⁹.

Artykuł przedstawia kolekcję książek z zakresu literatury homiletycznej¹⁰ zgromadzonej w bibliotece klasztoru oo. Franciszkanów-Reformatów w Węgrowie, w dziale *Kazania Polskie* oraz wskazuje rolę gromadzonej w bibliotece literatury w działalności kaznodziejskiej zgromadzenia.

XX wieku opr. Hanna Dylągowa i inni. *Materiały do Atlasu Historycznego Chrześcijaństwa w Polsce*, t.II cz.1.Lublin, 1976. Kamil Kantak, *Franciszkanie polscy 1517-1795*, Oświęcim 2016. *Franciszkanie w Polsce XVI-XVIII wieku*, red. Jerzy Kłoczowski, Niepokalanów 1998.

² Franciszkanie reformaci wewnętrzna frakcja Zakonu Braci Mniejszych. Zakon zebrzący, powstały we Włoszech w XVI w. jako jeden z ruchów obserwanckich zakonu bernardynów, z którego wyodrębnili się organizacyjnie na przeł. XVI i XVII w., 1897 połączeni z innymi zakonami obserwanckimi w zakon franciszkanów (braci mniejszych); w Rzeczypospolitej od 1622 r., gł. Domy: Kraków, Lublin, Warszawa, na Śląsku- Góra św. Anny. *Nowa Encyklopedia Powszechna* t.5 P-S, Warszawa 1996, s. 478. *Ilustrowana Encyklopedia Trzaski, Everta i Michalskiego z wieloma mapami, tablicami*, oprac. pod red. S. Lama, t.4 P-Sh, Warszawa, 1927, s.804. *Encyklopedia Powszechna* t.22 R-S, Warszawa, 1866, s.13. *Religia Encyklopedia PWN* P-R t.8 red. nauk. T. Gadacz, B. Milerski, Warszawa, 2003, s.374.

³ Anna Czapska, *Klasztor w Węgrowie- inwentaryzacja*. A. Czapska, *Węgrów. Monografia Historyczno-architektoniczna*, Warszawa 1959. Mariusz Karpowicz, *Budowniczowie kościołów w Węgrowie*, Węgrów 2008. M. Karpowicz, *Cuda Węgrowa*, Węgrów 2009. K. Mariusz, *Działalność artystyczna Michelangela Palloniego w Polsce*, Warszawa 1967. M. Karpowicz, *Sztuka Warszawy czasów Jana III*, Warszawa 1987. Wyszomirski Tadeusz, *Z przeszłości Węgrowa*, Węgrów 1961. Tomasz Szczechra, *Kronika ziemi węgrowskiej od czasów najdawniejszych do 1970 r.*, Węgrów 1970.

⁴ Krasieński Jan Kazimierz na Krasnem, h. Ślepowron (1607-1669). Adam Przyboś, *Krasieński Jan Kazimierz [w:] Polski Słownik Biograficzny* t. XV, Wrocław-Warszawa, 1970, s.179-180. T. Wyszomirski, *Z przeszłości Węgrowa*, s. 129. Sławomir Kosiński, Tadeusz Swat, *Rozwój i upadek [w:] Węgrów dzieje miasta i okolic w latach 1441-1944*, pod red. A. Kołodziejczyka i T. Swata, Węgrów 1991, s. 57.

⁵ wraz z utworzeniem prowincji pruskiej

⁶ Idzi Grzegorz Chomiuk, *Zarys historii kościoła i klasztoru pw. św. Piotra z Alkantary i św. Antoniego Franciszkanów- Reformatów w Węgrowie w latach 1668-1865 w połączeniu z krótką historią miasta*, Kraków 1999, s. 15.

⁷ *Materiały do historii zgromadzeń zakonnych na ziemiach polskich w XIX w. i początku XX w.* t. II, cz.1, oprac. Hanna Dylągowa i inni, Lublin 1976, s. 44.

⁸ *Catalogus CLERI Saecularis ac Regularis Dioecesis podlochiensis* A.D. 1833.

⁹ *Catalogus Cleri Saecularis ac Regularis Dioecesis podlaciensis* A.D. 1840.

¹⁰ Homiletyka [gr. homilētiké 'sztuka nawiązywania kontaktu słownego z ludźmi'], kaznodziejstwo, rodzaj twórczości w formie ustnej lub pisemnej obejmujący kazania kościelne. (homilie). *Encyklopedia PWN*, t.2, Warszawa 1995, s.797, także wiedza o zasadach komponowania, stylizowania i wygłaszania kazań, dział teologii praktycznej; jedna z odmian sztuki oratorskiej, nawiązująca do tradycji gr. i rzym. retoryki. Zdzisław Grzegorski, *Kaznodziejstwo a literatura. Wybrane zagadnienia z teorii i praktyki homiletyki kontekstualnej*, „Poznańskie Studia Teologiczne” T. 10 (2001), s. 225-232.

Źródłem do analizy księgozbioru jest dokument pt.: *Rejestr Najnowiej Ułożonych Książek Znajdujących się w Bibliotece XX[księży] RR[efrormatów] w Węgrowie. RP 1854*¹¹. Omawiany *Rejestr*, świadczy o kulturze książki w węgrowskim klasztorze i jest jedynym dowodem potwierdzającym obecność w konwencie biblioteki. Biblioteki- zarówno w rozumieniu zasobu w postaci księgozbioru jak i pomieszczenia do jego przechowywania. Ujawnia stan ilościowy księgozbioru w roku 1854, czyli na dziesięć lat przed kasatą zgromadzenia, rodzaj gromadzonej i użytkowanej przez zakonników literatury oraz stosowaną praktykę bibliotekarską opartą na rzeczowej klasyfikacji i co z tym się wiąże układu rzeczowego w lokalu bibliotecznym. Nie wiemy w jakich warunkach *Rejestr* został sporządzony i czy wymienia wszystkie książki z zasobów klasztornej biblioteki. Spis może stanowić źródło umożliwiające oszacowanie strat spowodowane kasatą konwentu w 1864 r.

Rękopiśmienny *Rejestr* ma formę skoroszytu o wymiarach 31,5 x 21 cm, oprawionego w szarą tekturę i zawiera 50 numerowanych współcześnie stron. Paginacja została naniesiona w czasach późniejszych. Rękopis napisany jest na papierze tego samego rodzaju. Karty przeszyte są białym sznurkiem, a większość z nich podklejona białą taśmą, wskazującą na dokonaną później konserwację. *Rejestr*, został napisany przez więcej niż jedną osobę, od strony 22 zauważalny jest wyraźnie inny dukt pisma. Litery są bardziej pochylone, ściślejsze i drobniejsze. Ostatnia publikacja w dziale I¹², została dopisana w późniejszym czasie, o czym świadczy charakter pisma skryby oraz dokonany według innych zasad opis, rozszerzony o miejsce i rok wydania¹³. Cechy zewnętrzne źródła wskazują na to, że w napisaniu *Rejestru* brały udział minimum trzy osoby, ale ostatecznie mogłoby to potwierdzić szczegółowe badania. Z całą pewnością można stwierdzić, że *Rejestr*, prowadzony był starannie, bardzo wyraźnym i czytelnym pismem. Nie występują skreślenia wynikające z błędnego pisania, czy też kleksy atramentowe. Świadczy to o wysokiej kulturze pisarskiej sporządzających dokument. Jednak, gdy prześledzimy zapisy zorientujemy się, że brakuje w nim dwóch stron od cyfry 121 do 183, które jak wskazują ślady zostały wyrwane. Nie znamy zatem opisów 62 książek. Do analizy ilościowej wzięto więc pod uwagę 167 numerów bieżących zachowanych w kolejności arytmetycznej.

Spisy inwentarzowe najczęściej były tworzone przez klasztornych bibliotekarzy. Jak wynika z dokumentów klasztornych funkcję tę pełnił wówczas Henryk Ciołkowski¹⁴. Skrybą inwentarza mógł być również ówczesny gwardian Onufry Zakrzewski¹⁵. Zdarzały się przypadki, że rejestr był sporządzany przez wizytatora klasztoru czy też urzędnika, który inwentaryzował kasowany majątek¹⁶. Okoliczności te wzbudzają wątpliwości w kwestii realnego zasobu biblioteki. Nie dotyczą one tytułów pozycji, lecz ich liczby. Ponadto nie zawsze zakonnicy podawali rzeczowy stan księgozbiorów biblio-

¹¹ APR IV. Akta Reformatów Węgrowskich Nr 8, 1854 Inwentarz Biblioteki.

¹² *Rejestr Najnowiej ułożonych...* s. 25. Poz. 121.

¹³ *Prawa stolicy apostolskiej* przez Ang. Lip. w Wilnie w 1861 r.

¹⁴ *Acta Conventus Vęgroviensis ex dispositione venerabilis Diffinitorii sub ministro Provinciali Ad Mou Reverendo patre Cherubino Cherubino Górkowski annotari in cluata Anno Domini 1760-1861*, s. 230.

¹⁵ G. Wiśniowski, *OO. Franciszkanie-Reformaci w Węgrowie (1668-1865)*, s. 22.

¹⁶ M. Miławiecki, *Inwentarze i spisy bibliotek klasztorów dominikańskich skasowanych w guberniach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego w XIX w. Stan źródeł i miejsca ich przechowywania*, „*Hereditas Monasteriorum*” vol.1, 2012, s. 141-172.

tecznych, zwłaszcza gdy przygotowywali go na potrzeby wizytacji¹⁷. Należy dodać, że nieznane są inne inwentarze węgrowskiej biblioteki reformatów opisujące jej zasób w trakcie funkcjonowania klasztoru¹⁸. Porównanie zawartości kilku inwentarzy pozwoliłoby na dokonanie analizy zarówno w aspekcie chronologicznym jak i ilościowym.

Rejestr przechowywany jest w Archiwum Prowincji Reformatów w Krakowie, podobnie jak inne źródła i dokumenty węgrowskiego klasztoru. W dotychczasowej historiografii dokument ten był przedmiotem zainteresowań Agnieszki Zdrojewskiej, badającej dzieje biblioteki węgrowskich zakonników¹⁹. W opracowaniu historii konwentu węgrowskiego, podstawową pomocą okazały się niepublikowane opracowania pozostające w formie maszynopisów przechowywanych w Miejskiej Bibliotece Publicznej w Węgrowie autorstwa: Tadeusza Wyszomirskiego²⁰ i Tomasa Szczechury²¹ oraz publikacje Grzegorza Wiśniowskiego²² i Idziego Grzegorza Chomiuka²³, poświęcone dziejom węgrowskich reformatów.

Jedną z ważniejszych form aktywności zakonników węgrowskiego klasztoru była działalność kaznodziejska. Ojcowie na terenie Węgrowa prowadzili posługę duszpasterską wśród Żydów, Szkotów²⁴, Niemców²⁵ będących wyznawcami judaizmu oraz stanowiących większość mieszkańców wyznawców religii protestanckich: arian²⁶, kalwinistów i luteran²⁷. Rezultaty tej działalności potwierdza dokument *Spis tych, którzy natchnieni Bożą łaską i za sprawą Ducha Świętego porzucili błędy swoich sekt i przyjęli wiarę katolicką*²⁸. W latach 1694-1822²⁹ liczba wyznawców kalwinizmu w Węgrowie systematycznie zmniejszała się w rezultacie procesów migracyjnych oraz asymilacji. Wyznawcy kalwinizmu przyjmowali luteranizm, natomiast luteranie i wyznawcy judaizmu stawali się wiernymi Kościoła rzymskokatolickiego. Z powodu braku źródeł, skalę działalności zakonników trudno jest wymiernie określić. Powszechnie stosowanym sposobem pozyskiwania neofitów był przede wszystkim: przykład życia osobistego mnichów, rozmowy na tematy religijne, prowadzenie misji ludowych i rekolekcji i co się z tym ściśle wiąże spowiedź i kaznodziejstwo. Ze względu na brak źródeł, nie mamy zbyt wiele wiadomości o zasięgu działalności kaznodziejskiej. Nie dysponujemy również programem tych form działalności. Jedynym dostępnym na obecnym etapie badań źródłem

¹⁷ M. Miławecki, *Inwentarze i spisy bibliotek klasztornych*, s.155.

¹⁸ Ludwik Zalewski, *Biblioteka seminarium duchownego w Lublinie i biblioteki klasztorne w diecezji lubelskiej i podlaskiej*, Warszawa, 1926, s.124-130.

¹⁹ A. Zdrojewska, *Biblioteka oo. Franciszkanów-Reformatów w Węgrowie na podstawie inwentarza z 1854 roku* [w:] *Kościół w Polsce. Dzieje i Kultura IV* red. Jan Walkusz, Lublin 2005, s.89-143.

²⁰ T. Wyszomirski, *Z przeszłości Węgrowa*, Węgrów 1961.

²¹ T. Szczechura, *Kronika ziemi węgrowskiej od czasów najdawniejszych do 1970 r.*, Węgrów 1970.

²² Grzegorz Wiśniowski, *Oo. Franciszkanie-Reformaci w Węgrowie (1668-1865)*, Kraków 1981.

²³ I.G. Chomiuk, *Zarys historii*.

²⁴ Roman Postek, *Szkoci w Węgrowie*, Węgrów 2009.

²⁵ *Spis tych, którzy natchnieni Bożą łaską i za sprawą Ducha świętego porzucili błędy swoich sekt i przyjęli wiarę katolicką*, Zbiory MBP w Węgrowie.

²⁶ Bracia polscy (zwani również arianami, socynianami, antytrynitarzami) – wspólnota religijna, która wyodrębniła się w latach 1562-1565 z polskiego Kościoła Ewangelicko-Reformowanego (kalwinizmu), stanowiąca najbardziej radykalny odłam reformacji w Polsce, powstała dzięki uchodźcom z południowej i zachodniej Europy. Józef Kazimierski, *Z dziejów Węgrowa w XV-XVII wieku „Rocznik Mazowiecki” 1970*, nr3; Janusz Tazbir, *Świat Panów Pasków*, Łódź 1986.

²⁷ *Węgrów* [w:] *Encyklopedia Kościelna*, t. XXX, Płock 1910, s. 513.

²⁸ *Spis tych, którzy natchnieni Bożą łaską...*

²⁹ Stefan Gruszecki, *Węgrów kolebką arianizmu polskiego*, „Rocznik Mazowiecki 1976, nr6 s.324; S. Kosiński, T. Swat, *Rozwój i upadek* [w:] *Węgrów dzieje miasta i okolic*, s. 44-73.

potwierdzającym działalność na tym polu jest *Kronika Kościoła w Stoczku Węgrowskim*³⁰, która odnotowuje informację o misjach zorganizowanych w tej miejscowości w 1768 roku z udziałem księży reformatów.

W świetle *Kroniki* zakonnicy z węgrowskiego klasztoru przez okolicznych mieszkańców byli postrzegani jako znakomici kaznodzieje, ofiarni spowiednicy i przewodnicy duchowni³¹. Zaangażowanie węgrowskich zakonników w pracę duszpasterską doceniały również władze kościelne i środowiska duchowieństwa z kręgów jezuickich, min. jezuita, profesor kolegium w Pułtusku, zarządzający parafią Stoczek ks. Franciszek Detyll³², „gdy wydalą się z domu, choć na krótki czas, to aby na nieobecność jego nie cierpiało dobro duchowe parafian, do zastępstwa siebie powoływał Ojców Reformatów”³³.

Kaznodziejstwo było jednym z najważniejszych przejawów działalności duszpasterskiej zakonników. Ten rodzaj pracy wyraźnie wypływał z reguły św. Franciszka przewidującej, że znajdą się bracia, którzy zechcą iść „do saracenów lub innych niewiernych”³⁴. Węgrowscy zakonnicy podczas głoszenia nauk przekazywali wiernym cechy swojej bardzo charakterystycznej duchowości, która ukazywała Jezusa Chrystusa w jego ziemskim życiu. O pozytywnym odbiorze działalności zakonników świadczy powierzenie im obowiązków kaznodziejskich na terenie dekanatu węgrowskiego i poza jego granicami przy okazji odpustów, pogrzebów, misji ludowych i rekolekcji. Wyniki pracy reformackich misjonarzy ludowych trudno dziś wyczerpująco ustalić i ocenić. Z zachowanej *Kroniki* wynika, że wierni, wśród nich rodziny szlacheckie min.: Osieckich, Kuczyńskich, Materskich, Ostrowskich i Klepackich, ich służba oraz okoliczni włościanie gromadzili się w świątyni liczniej niż zwykle. „Takiego zgromadzenia pobożnych jeszcze w Stoczku nigdy nie było”³⁵. W kazaniach mnisi przekazywali wiedzę katechizmową oraz nauki moralne: piętnowali wady narodowe, szczególnie akcentowali niesprawiedliwość społeczną, wyzysk, grabieżę, oszczerstwa, stronniczość sądów, przekupstwo i pijaństwo³⁶. Kazania były niezwykle ekspresyjne i sugestywne. Eloquentni kapłani „poruszali serca ludzkie do łez i zachęcali do poprawy żywota, podobno zdarzały się „sceny”. Zgromadzeni wierni, płacząc publicznie wyznawali swoje grzechy. Przerzywali przemawiającemu podczas Mszy św. pytając czy, mogą Boga przebłagać, dostąpić miłosierdzia? Ojcowie zapewniali wiernych, że Bóg jest miłosierny bez liczby i największe grzechy odpuszcza”³⁷.

³⁰ *Kronika Kościoła w Stoczku Węgrowskim od 1518 roku do 1909*, zbiory Miejskiej Biblioteki Publicznej w Węgrowie, syg.10R.

³¹ *Kronika Kościoła w Stoczku Węgrowskim od 1518 roku do 1909*, s. 95.

³² Ks. Franciszek Detylli, zarządzał parafią w Stoczku Węgrowskim w latach 1766-1786, jezuita, przybył z Kobyłki. Wzrostu był marnego, tuszy okazałej, zupełny szpak, lat 56. Uspodobienia wesołego i nadzwyczaj ruchliwy. Długi czas przebywał w Pułtusku na profesorstwie jako jezuita znanym był już wszystkim poprzednio, bo w Stoczku był w ks. Szydłowskiego, w czasie większych świąt kazania tu mawiał. Ks. Detylli łagodny, miły w obejściu wszystkich serca sobie pozyskał. Lud jego nazwiska nie umiał wymienić pospolicie wszyscy nazywali go Tatulem, czemu wcale się nie obrażał, a naprawdę był tatuśkiem ludu, opiekując się i dbając o lud. [w:] *Kronika Kościoła...*, s. 95

³³ *Kronika Kościoła w Stoczku Węgrowskim*, s. 95.

³⁴ *Zakony św. Franciszka w Polsce w latach 1772-1970*, część 3: *Zakon Braci Mniejszych –Franciszkanów*, praca zbiorowa red. Joachim Roman Bar, Warszawa 1978, s. 85; Józef Pelczar, *Zarys dziejów kaznodziejstwa w kościele katolickim*, Kraków 1896.

³⁵ *Kronika Kościoła w Stoczku Węgrowskim*, s. 96.

³⁶ Tamże.

³⁷ Tamże.

Treści i idee przekazywane w kazaniach były przyswajane przez słuchaczy³⁸. Po cyklu kazań wygłoszonych podczas misji i po jej zakończeniu nikt w parafii Stoczek, gorzałki nie pił, ograniczano się jedynie do miodu i piwa. Jak donosi *Kronika*³⁹ wstrzemięźliwość ta doprowadziła do upadku lokalnej karczmy. Inną konsekwencją słuchania kazań głoszonych przez węgrowskich reformatów była zgoda sąsiedzka. Wcześniej zwaśnione rodziny szlacheckie pojednały się i nie procesowały przez długie lata⁴⁰.

Znaczny krąg słuchaczy miały również kazania wygłaszane w reformackim kościele, tu również zdarzały się niecodzienne zdarzenia „sceny”⁴¹. Skryba zakonny w ten sposób opisał zaburzenie transowe, którymi została dotknięta Jaśnie wielmożna Pani Marianna ze Znamierowskich Olędzka, łowczyni Mielnicka, podczas udziału we mszy św. z okazji święta Najświętszej Marii Panny. „Po odbyciu sakramentu pokuty i w czasie przystępowania z całą chęcią i oddaniem do Komunii św. została podstępnie opanowana przez nieczyste duchy. Jednakże na mocy pisma i z polecenia oraz za zgodą Wielebnego prowincjała naszego zakonu A. Sarnowskiego zamieszkiwała w naszym klasztorze od 2 lutego do 21 marca. Tu J[jej]M[mość]Pani została poddana w naszym kościele egzorcyzmowi. Najsilniejsze oznaki obecności demonów przejawiały się nie tylko przez to, że drżała ona przez św. słowami, że dostawała drgawek i torsji oraz nagłych napadów szału, ale także, że jej biedne ludzkie ciało o mało nie rozstało się z duszą.... Nie jest naszą zasługą, że na skutek stałego powtarzania egzorcyzmów, dzięki łaskom patronów kościoła naszego a w szczególności św. Piotra z Alkantary, ta JMPani została uwolniona od napaści czterech demonów i że całkowicie ich pozbawiona odeszła stąd z Panem Bogiem w pokoju dnia 24 marca tegoż roku”⁴².

Wśród kaznodziejów pracujących w Węgrowie i okolicy na przestrzeni dwóch stuleci znaleźli się: Michał Nachorecki⁴³, gwardian i budowniczy klasztoru, Aleksander Sosnowski⁴⁴, autor licznych dzieł wydanych drukiem Wojciech Tatułowicz⁴⁵, Michał Miklaszewski⁴⁶, Tomasz Serwinowski⁴⁷, Romuald Drażewski⁴⁸, Władysław Stankowski⁴⁹ oraz ojcowie Adjutus, Euzebiusz⁵⁰. Wyróżniającym się kaznodzieją był gwardian konwentu węgrowskiego, późniejszy pułtuskiemu, definitor prowincji pruskiej, kaznodzieja katedry we Włocławku, nadworny teolog króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, Felix Synakiewicz⁵¹. W historii miasta został zapamiętany jako autor mowy powitalnej, wygłoszonej

³⁸ Tamże.

³⁹ Tamże.

⁴⁰ Tamże.

⁴¹ I.G. Chomiuk, *Zarys historii*, s.22.

⁴² Tamże, s.21-22.

⁴³ Tamże, s. 16.

⁴⁴ Tamże.

⁴⁵ Tamże.

⁴⁶ Tamże.

⁴⁷ *Kronika kościoła w Stoczku Węgrowskim od 1518 roku do 1909*, s. 95.

⁴⁸ Tamże.

⁴⁹ Tamże.

⁵⁰ Tamże.

⁵¹ Zakonnik był autorem wierszy i mów okolicznościowych wygłaszanych na cześć króla Stanisława Augusta Poniatowskiego oraz dostojników państwowych: Szczepana i Ignacego Trembickich, Szymona i Lucji Kicich, Karola Hohenzollerna, Michała Poniatowskiego, Adama Naruszewicza. Jako głośny kaznodzieja wydał drukiem kilka zbiorów kazań min. Kazania na Święta uroczyste oraz trzy tomowe *Kazania na niedziele całego roku*, tłumaczył również na język polski dzieła z dziedziny duchowości. Właściwe imiona: Franciszek Hilary, imię zakonne Feliks. Używał krypt. S.F.X. a R.G.S. więcej Anzelm Szteinke, *Synakiewicz Feliks* [w:] *Polski Słownik*

na przybycie do Węgrowa w 1784 r. króla Stanisława Poniatowskiego⁵². Można przypuszczać, że mową tą Synakiewicz otworzył sobie drogę do dalszych awansów, większość jego kazań została wydana drukiem po 1784 r., w drukarniach rządowych, niektóre dzieła 15, 16 lat od wygłoszenia⁵³. Istnieje duże prawdopodobieństwo, powstania w konwencie węgrowskim kilku dzieł jego autorstwa⁵⁴.

Kazania głosili jedynie przeznaczeni do tego ojcowie. Dobrym mówcą mogła być osoba wybitnie wykształcona, przede wszystkim znająca filozofię, literaturę i teologię. Zarówno wspomniana powyżej działalność duszpasterska zakonników i realizacja celów edukacyjnych i naukowych wymagała organizacji odpowiedniego warsztatu pracy, czyli zgromadzenia odpowiedniego księgozbioru⁵⁵. Książnica klasztorna udostępniała swoje zbiory określonego gronu odbiorców, związanemu z domem zakonnym. Miała charakter domowy i zamknięty. Posiadała organizatora określającego jej funkcjonowanie odpowiednim ustawodawstwem, zatem była biblioteką instytucjonalną. Gromadziła wyspecjalizowany księgozbiór, który klasyfikował ją jako bibliotekę specjalistyczną. Analizując inwentarz biblioteczny⁵⁶ można stwierdzić, że biblioteka węgrowskiego konwentu pełniła funkcję warsztatu pracy dla samodoskonalących się zakonników oraz bazy naukowej dla nowicjuszy i prosperowania studiów zakonnych. Pierwsze książki, które stały się załączkiem księgozbioru przywieźli ze sobą zakonnicy z macierzystego klasztoru. Były to przede wszystkim księgi chorałowe konieczne do odprawiania *Officium Divinum*, a zatem: graduał, antyfonarz, psalterz, sakramentarz, lekcjonarz, ewangeliaz i martyrologium. Wśród pierwszych książek prawdopodobnie znajdowały się również rękopisy kazań, *Pismo św.* i Reguły Zakonu Braci Mniejszych⁵⁷.

Próba rekonstrukcji zasobu bibliotecznego węgrowskiego zgromadzenia na obecnym etapie badań nie jest możliwa. Zasadnicza trudność wynika z tego, że obecnie nie dysponujemy księgozbiorem. Jedynym źródłem do jego poznania jest *Rejestr najnowiej ułożonych książek znajdujących się w Bibliotece X.X.R.R. w Węgrowie R.P. 1854*, który jak wskazuje data⁵⁸ opisuje zawartość biblioteki w ostatniej dekadzie funkcjonowania zgromadzenia. Nie dysponujemy informacjami o etapach narastania gromadzenia i jak rozwijał się księgozbiór na przestrzeni 190 lat. Nieliczne egzemplarze książek, po kasacie klasztoru, a następnie w wyniku działań narodowowyzwoleńczych, zostały przekazane do kilku bibliotek w kraju⁵⁹. Znacząca większość dokumentów i książek świadczących o kulturze umysłowej klasztoru i mieszkających w nim zakonników, bezpowrotnie przepadła.

Biograficzny, t.56, Warszawa-Kraków, 2009-2010, s.255-256. J. Pelczer, *Zarys dziejów kaznodziejstwa*, s.306.

⁵² Naruszewicz Adam Stanisław, *Dyjariusz podróży Jego Królewskiej Mości na sejm grodzieński*, wydała Magdalenka Bober-Jankowska, Warszawa 2008, s.22-23 i 259-260. T. Wyszomirski, *Z przeszłości Węgrowa*, s.57.

⁵³ <http://www.estreicher.uj.edu.pl/staropolska/baza> 13.07.2017.

⁵⁴ *Oda do Jaśnie W.P. Kłickiej Łucyi złożona w dniu Imienin 13/12 1784, Oktawa Świętego Franciszka czyli odpis na świętokradzką satyrę przeciw Temu świętemu rzuconą w roku 1874, dnia 4. Września pod tytułem w Dniu ś. Franciszka dla lepszego poznania Ducha w nieprawości mocnego, Mowy dwie do Najjaśniejszego Stanisława Augusta Króla Polskiego Pana najmiłociwszego roku 1784 dnia 27. Sierpnia 1.Grudnia miane*, Warszawa 1874. Nie odnaleziono źródeł potwierdzających wygłoszenie kazań i czy miały one miejsce w Węgrowskich kościołach.

⁵⁵ A. Kołodziejczyk, *Węgrowskie księgozbiory i ludzie pióra (XVI-1944)* „Prace Archiwalno-Konserwatorskie na terenie województwa siedleckiego t.1, Siedlce 1990, s.39-65. A. Kołodziejczyk, *W latach Królestwa Kongresowego- [w:] Węgrów dzieje miasta*, s. 85-110. A. Zdrojewska, *Biblioteka oo Franciszkanów-Reformatów*, s. 89-143.

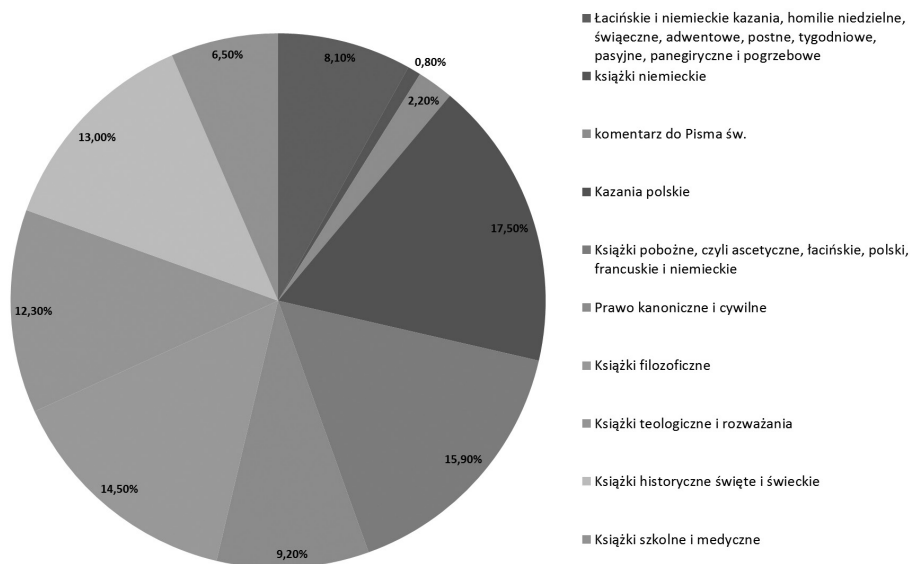
⁵⁶ *Rejestr najnowiej ułożonych książek znajdujących się w Bibliotece X.X.R.R. w Węgrowie R.P. 1854*.

⁵⁷ I. G. Chomiuk, *Zarys historii kościoła i klasztoru*, s. 22.

⁵⁸ Czyli rok 1854.

⁵⁹ Metropolitarniej Bibliotece w Lublinie, Wojewódzkiej Bibliotece Publicznej im H. Łopacińskiego w Lublinie, Miejskiej Bibliotece Publicznej w Węgrowie.

Wykres 1: Struktura ilościowa księgozbioru węgrowskiego zgromadzenia,

Źródło: *Rejestr najnowiej ułożonych książek, 1854 r.*

Omawiany *Rejestr* jest jedynym źródłem określającym wielkość zbiorów i zawartość literatury w poszczególnych działach. Odnotowuje 1.313 voluminów. W świetle tego inwentarza całość zgromadzonej literatury była uporządkowana i sklasyfikowana rzeczowo na 9 działów głównych oznaczonych literą alfabetu łacińskiego, którym przypisano odpowiednie treści dzieła:

C- *Literatura łacińska, kazania, homilie niedzielne, adwentowa, postne, tygodniowe, pasyjne, pogrzebowe i panegiryczne*, G- *Literatura niemieckojęzyczna*, E- *Komentarze Pisma św.*, K- *Kazania polskie, D- Książki pobożne, czyli ascetyczne, łacińskie, polskie, francuskie i niemieckie*, J- *Prawo kanoniczne i cywilne*, P- *Książki filozoficzne*, T- *Książki teologiczne i rozważania*, H- *Książki historyczne święte i świeckie*, S- *Książki szkolne i medyczne*.

Najliczniejszą grupę książek w całym zasobie tworzyła literatura kaznodziejska, zgromadzona w dwóch działach oznaczonych literami C-kazania łacińskie i K- kazania polskie, stanowiące łącznie 25,6% całego zasobu bibliotecznego. W dziale *kazania łacińskie*, zgromadzono 107 książek, opublikowanych w języku łacińskim. Stanowiły go homilie i kazania, w tym: niedzielne, świąteczne, adwentowe, tygodniowe, pogrzebowe. *Rejestr...* wykazuje książki polskich autorów: Szymona Okolskiego, A.C. Żeglińskiego⁶⁰, Jana Kraszewskiego, Alberta Tylkowskiego, ale również wydane w języku łacińskim. Dział ten dodatkowo rozbudowany jest o poddział drugiego stopnia: *Libri Germanici* zawierający literaturę niemieckojęzyczną w liczbie 11 vol.

⁶⁰ Ze względu na brak informacji we współczesnych źródłach nie rozwinięto inicjałów imion.

Kazania polskie czyli literatura homiletyczna, będąca tematem artykułu zgromadzona w dziale, oznaczonym symbolem literowym „K”, w 100% była wydana w języku polskim. Można przypuszczać, że zakonnicy cenili książki wydane w języku narodowym niemalże na takim samym poziomie jak literaturę kaznodziejską pisaną w uniwersalnej łacinie. W zasobie odnajdujemy tłumaczone przez Jerzego Devina⁶¹, na język polski książki Luisa Bourdalego⁶².

Analiza tytułów wskazuje, że w dziale zgromadzono: homilie, mowy, kazania różnego typu związane z rokiem liturgicznym i świętami kościelnymi. Opisy formalne książek zostały sporządzone z zachowaniem norm ówczesnego rzemiosła bibliotekarskiego w związku z czym są bardzo uproszczone i ubogie informacyjnie. Opis w dziale rozpoczyna cyfra numeru bieżącego, dla każdego działu osobna, następnie podany jest tytuł książki. Opisy sporządzone są bardzo skrótowo, zawierają najbardziej znaczące słowa w tytule. Współcześnie moglibyśmy je nazwać: hasłami przedmiotowymi lub słowami kluczowymi, czyli charakterystycznymi dla danego tekstu. Następnie podany jest autor dzieła z tytułu książki w niezmienionej stylistycznie formie, dalej w przypadku dzieł wydanych wielotomowo, podana jest liczba tomów, kolejność części, czasami format. Każdy tom lub część dzieła stanowiąca osobny wolumin miał nadawany kolejny numer bieżący. Skryba nie zapisywał miejsca i roku wydania. W związku z czym nie posiadamy informacji, które pomogłyby ustalić proveniencję wydawniczą. Pomimo ubogich informacji warto jednak pokusić się o próbę charakterystyki, zgromadzonej w tym dziale literatury, zwłaszcza struktury ilościowej i treściowej.

Zgromadzony zbiór *Kazań Polskich* dotyczył w większości kazań: niedzielnych i świątecznych pozwalających wiernym, słuchaczom lub czytelnikom lepiej zrozumieć przesłanie płynące z *Pisma Świętego* i odnieść je do konkretnej sytuacji życiowej. Zgromadzono 116 książek, które stanowiły 69,5% zasobu o tej tematyce, autorstwa wybitnych kaznodziejów polskich: Tomasza Młodzianowskiego, Pafnycjusza Brzezińskiego, Samuela Wysockiego, Waleriana Gutowskiego, Jana Wujkowskiego, Pawła Kaczyńskiego, oraz słynnego z przekładu *Biblii* Jakuba Wujka. Najwięcej książek (5), z zakresu tej tematyki kazań wyszło spod pióra Samuela Wysockiego⁶³, Antoniego Węgrzynowicza⁶⁴ oraz Alojzego Korzeniewskiego⁶⁵. Drugim co do popularności (3 książki) był dorobek literacki Pawła Kaczyńskiego⁶⁶, Andrzeja Murczyńskiego⁶⁷, Szymona Drykowskiego⁶⁸. Po dwie książki zgromadzono takich autorów jak: Kasyjan Go[a]rczyński⁶⁹, Ks. Żoła⁷⁰, Franciszek Kowalicki⁷¹, Macieja Muchowskiego⁷², Jerzego Madejskiego⁷³, Jana Zrzel-

⁶¹ Adam Tomasz Chłędowski, *Spis dzieł polskich opuszczonych lub źle oznaczonych w Bentkowskiego Historji literatury polskiéj*, Warszawa 1982, s.130, 131.

⁶² Pozycja w rejestrze: 217, 218, 219.

⁶³ Rejestr, s. 9-14, poz. 4,53,54,55,56.

⁶⁴ Rejestr, s. 9-14, poz.35,36,37,38.

⁶⁵ Tamże, poz. 48,49,50,51.

⁶⁶ Tamże, poz. 24,25,26.

⁶⁷ Tamże, poz. 96,97,99.

⁶⁸ Tamże, poz. 196,198,199.

⁶⁹ Tamże, poz.102,103, nieczytelny zapis co do litery w imieniu.

⁷⁰ Tamże, poz. 113,114, w *Rejestrze* brak inicjału imienia.

⁷¹ Tamże, poz. 94, 95.

⁷² Tamże, poz. 100,101.

⁷³ Tamże, poz. 77,78.

skiego⁷⁴, Antoniego Szyrmy⁷⁵, Nazarego Szczepcińskiego⁷⁶, Sebastiana Łachowskiego⁷⁷, Adama Błędkowskiego⁷⁸, oraz księży⁷⁹ Amramowicza⁸⁰ i Błachowicza⁸¹. Najliczniej *Rejestr* wymienia pojedyncze egzemplarze książek min. takich autorów jak: Stanisław Bielicki, Piotr W. Działyński, Bazyl Rychlewicz, Rajmund Czaszyński, Antoni Stefanowicz.

Kazania adwentowe i postne, związane ze śmiercią Pana Jezusa, drogą krzyżową, gorzkimi żalami i oczekiwaniem na zmartwychwstanie w wielkości 17 vol. (10%) stanowiły drugi co do liczby zbiorów kazań. Z lakonicznie zapisanych tytułów książek, trudno wywnioskować, czy kazania te dotyczą dni codziennych Wielkiego Postu, Adwentu, czy też są to kazania adwentowe i wielkopostne na niedziele. Zwyczaj głoszenia codziennych kazań wielkopostnych zapoczątkował św. Antoni z Padwy, przyczyniając się w ten sposób do przekształcenia tych kazań w intensywny kurs katechetyczny zmierzający do zbiorowego rachunku sumienia i nawrócenia. Zadaniem kazań pasyjnych było zbliżenie modlących się do Chrystusa, zmagającego się z cierpieniem, odtwarzaniem męki Pańskiej i śmierci. *Rejestr*, wymienia pojedyncze książki takich autorów jak: Walerian Gutowski⁸² i Samuel Wysocki⁸³, Jakób Wolski⁸⁴, Jan Zrzelski⁸⁵, Piotr Błachowicz⁸⁶, Adrian Seriewicz⁸⁷. Wyjątek stanowi piśmiennictwo Franciszka Pioruna, wymieniono dwie książki tego autora⁸⁸.

15 vol. (8,9%) to kazania misyjne, ze względu na przekazywane treści można by je nazwać również katechizmowymi, adresowane do grup innowierczych: Żydów i Przewoślawnych, występujące w pojedynczych egzemplarzach, takich autorów jak: Piotr Skarga⁸⁹, Sebastian Ubermanowicz⁹⁰, Henry Waluszewicz⁹¹, Karczewskiego⁹², Adrian Kobielski⁹³, Marcina Kurzeniecki⁹⁴, Ignacy de Marude⁹⁵, Dominik Kocharński⁹⁶.

W *Rejestrze* odnaleziono 10 vol. (6%), o tematyce pogrzebowej i weselnej wygłoszanej z racji świąt okolicznościowych, reprezentowane przez takich kaznodziejów m. jak: Adam Przeborowski⁹⁷, Kazimierz Giedrojc⁹⁸, Piotr Skoczynski⁹⁹, Tomasz Młodzianow-

⁷⁴ Tamże, poz. 72,73.

⁷⁵ Tamże, poz. 33,34.

⁷⁶ Tamże, poz. 185, 186.

⁷⁷ Tamże, poz. 187,188.

⁷⁸ Tamże, poz. 200,201.

⁷⁹ W *Rejestrze* brak inicjałów imienia, skryba zapisał skrót ks.

⁸⁰ Imię zapisane nieczytelnie, Tamże, poz. 205,206.

⁸¹ Imię zapisane nieczytelnie, Tamże, poz. 225, 226.

⁸² Tamże, poz. 15.

⁸³ Tamże, poz.5.

⁸⁴ Tamże, poz. 92.

⁸⁵ Tamże, poz. 74.

⁸⁶ Tamże, poz. 116.

⁸⁷ Tamże, poz.69.

⁸⁸ Tamże, poz. 61,54.

⁸⁹ Tamże, poz. 229.

⁹⁰ Imię zapisano nieczytelnie, Tamże, poz. 182.

⁹¹ Tamże, poz. 192.

⁹² Imię zapisano nieczytelnie, Tamże, poz. 118.

⁹³ Tamże, poz. 84.

⁹⁴ Tamże, poz. 88.

⁹⁵ Tamże, poz. 215.

⁹⁶ Tamże, poz. 79.

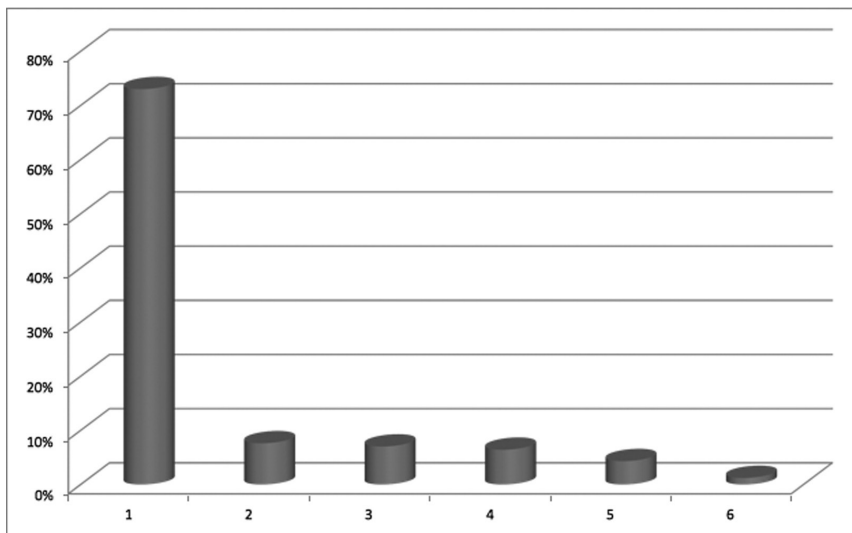
⁹⁷ Tamże, poz. 46.

⁹⁸ Tamże, poz. 29.

⁹⁹ Tamże, poz. 42.

ski¹⁰⁰, Korwin Kochanowski¹⁰¹, Mijakowski¹⁰² oraz autor zapisany w *Rejestrze* jako *Autor Polityczny*. Brak bliższych informacji uniemożliwia identyfikację, nie wiadomo czy jest to autor używający takiego pseudonimu, czy też jest to uwaga skryby.

Wykres 2: Struktura ilościowa pod względem treści w dziale *Kazania Polskie*.

1. Kazania niedzielne i świąteczne - 116 vol.
2. Kazania adwentowe i postne-17 vol.
3. Kazania misyjne i katechizmowe-15 vol.
4. Kazania weselne i pogrzebowe-10 vol.
5. Kazania poświęcone Matce Boskiej, Jezusowi i innym świętym-7 vol.
6. Kazania sejmowe i jubileuszowe-2 vol.

Źródło: *Rejestr najnowiej ułożonych ksiązek*, 1854.

7 vol (4,1 %), to kazania na święta Matki Boskiej, Jezusa i panegiryczne związane z kultem najpopularniejszych świętych. Ze względu na treści nazwano je maryjnymi. Tematyka tych kazań skoncentrowana była wokół centralnych prawd takich jak: macierzyństwo, dziewictwo, pośrednictwo, świętość Matki Bożej. Wygłaszane podczas świąt związanych z kultem Matki Bożej, nabożeństw majowych, zawierały nauki moralne, teologiczne, a także wyjaśniały prawdy wiary. W analizowanym zbiorze ich świadectwem są kazania: Stanisława Abrahama Bzowskiego¹⁰³ i Szymona Starowolskiego¹⁰⁴,

¹⁰⁰ Tamże, poz. 10.

¹⁰¹ Tamże, poz. 71.

¹⁰² Tamże, poz. 107.

¹⁰³ Tamże, poz. 44.

¹⁰⁴ Tamże, poz. 45.

Kazimierza Giedrojcia¹⁰⁵, Piotra Skoczyńskiego¹⁰⁶, Antoniego Węgrzynowicza¹⁰⁷, Jacka Bieniedy¹⁰⁸. Najmniejszą grupę, bo zaledwie 2 vol. (1,2%), stanowiły kazania sejmowe i jubileuszowe, autorstwa Korwin Kochanowskiego¹⁰⁹ oraz Antoniego Pipiewicz¹¹⁰.

W *Rejestrze* nie zostały odnotowane kazania patriotyczne, dość popularne w okresie Insurekcji Kościuszkowskiej, co by wskazywało, że zakonnicy byli obojętni literaturze odnoszącej się do wydarzeń politycznych mającym miejsce w kraju. Nie zauważa się książek pisanych przez popularnego w XIX w. wywodzący się z kręgów jezuickich Jana Pawła Woronicza, uważanego przez Józefa Sebastiana Pelczara za największego polskiego kaznodzieję¹¹¹, autora mów sejmowych napisanych dla biskupów Kaspra Cieciszowskiego i Macieja Garnysza. W 1784 (3 miesiące przed uzyskaniem święceń kapłańskich) Woronicz, został, dzięki poparciu biskupa poznańskiego i warszawskiego A. Okęckiego, proboszczem w oddalonej od Węgrowa o 3 km parafii w Liwie, uzyskując godność infułata¹¹². Pełniąc funkcję komisarza Komisji Porządkowej Księstwa Mazowieckiego niejednokrotnie odwiedzał Węgrów, uczestnicząc w uroczystościach szkolnych organizowanych przez Instytutu księży Komunistów¹¹³ oraz odwiedzając rodzinę Cieciszowskich. Nie zauważa się również kazań związanych bezpośrednio z historią zgromadzenia, wygłoszonych przez, gwardiana konwentu warszawskiego o. Jakuba Wolskiego¹¹⁴, wygłoszonych podczas konsekracji węgrowskich kościołów parafialnego i kościoła reformatów, a następnie uwiecznionych przez wydrukowanie¹¹⁵. Brak jest również mowy o. Mansweta Leporiniego wygłoszonej z tej samej okazji¹¹⁶. Podobnie jak zauważalny jest brak mowy pogrzebowej słynnego mówcy Klemensa Bolesławiusza¹¹⁷ wygłoszonej na pogrzebie fundatora węgrowskich kościołów i klasztorów Jana Kazimierza Krasieńskiego w 1669 r.¹¹⁸.

W *Rejestrze* brakuje działu zwanego *Libri prohibito*, obejmującego dzieła znajdujące się na indeksie ksiąg zakazanych. Korzystać z nich mogli tylko zakonnicy, którzy otrzymywali na to specjalne zezwolenie, głównie magistrowie i doktorzy teologii.

Gromadzenie księgozbioru zaczęło się od książek modlitewnych przywiezionych przez pierwszych zakonników z macierzystego klasztoru, czyli w latach 80-tych XVII w. Można przypuszczać, że księgozbiór był gromadzony i uzupełniany przez cały okres

¹⁰⁵ Tamże, poz. 29.

¹⁰⁶ Tamże, poz. 43.

¹⁰⁷ Tamże, poz. 52.

¹⁰⁸ Tamże, poz. 57.

¹⁰⁹ Tamże, poz. 71.

¹¹⁰ Tamże, poz. 80.

¹¹¹ Kaznodzieja, jezuita do 1772, poeta, mówca, radca stanu Księstwa Warszawskiego, biskup diecezjalny krakowski w latach 1816–1829, arcybiskup metropolita warszawski i prymas Królestwa Polskiego w latach 1828–1829. J. Pelczar, *Zarys dziejów kaznodziejstwa w kościele katolickim*, s. 317-319.

¹¹² Na przestrzeni wieków, wykształcił się obyczaj nadawania przywileju używania pontyfikalnych szat biskupich przez prezbiterów, którzy pełnili niektóre urzędy lub otrzymywali tytuły honorowe.

¹¹³ A. Kołodziejczyk, *Z dziejów węgrowskiej szkoły księży komunistów 1711-1833*, „Szkice Podlaskie” 1996, nr 5, s.32.

¹¹⁴ A. J. Szeinke, *Kościół św. Antoniego i klasztor*, s. 217.

¹¹⁵ J. Wolski, *Konsekracja kościoła duchownego przez Najwyższego dusz ludzkich Biskupa i Pasterza Ducha Świętego odprawiona*, Warszawa 1711, A. J. Szeinke, *Kościół św. Antoniego*, s. 217.

¹¹⁶ Lektor teologii w Warszawie, kaznodzieja, definitor prowincji, kustosz i prowincjał.

¹¹⁷ Klemens Bolesławiusz znany także jako Clemens Boeslavivus (Boeslavivus), Bolesławczyk (ur. w 1625 prawdopodobnie w Bolesławiu, zm. 2 lutego 1689 w Kaliszu) – polski pisarz religijny, poeta, kaznodzieja i tłumacz.

¹¹⁸ K. Bolesławiusz, *Korwin dla wdzięcznego i Bogu przyjemnego głosu*, Poznań 1669.

działalności klasztoru. Biorąc pod uwagę, że klasztor funkcjonował blisko 200 lat i w ciągu tego okresu realizował różne zadania dydaktyczne możemy przypuszczać, że i zasób kazań zgromadzony przez mnichów odzwierciedlał różne prądy umysłowe kilku epok. Na przestrzeni dwóch wieków dokonały się zmiany zarówno w sferze samego pojęcia „kazania”, jego formy i funkcjonalności. W XVII w. zgromadzenie przywiązywało dużą wagę do retoryki. Wymowa była kluczem, który otwierał dostęp do umysłów i serc, budziła podziw i zapewniała sukces duszpasterski. Do mówieniu o Bogu, używano jedynie wzniosłego stylu, który wzruszał, wstrząsał i przykuwał uwagę słuchaczy, kierowaną na pożądaną stronę. Barok wprowadził przede wszystkim zwyczaj alegoryzacji *Pisma św.* Dawało to jak najszersze pole do opisu swobodnej, niczym nie skrupowanej wyobraźni. Kaznodzieje lubowali się w symbolicze zaczerpniętej ze starych malowideł i sztychów. Autorzy kazań sięgali również do powiastek, podań i legend, bajek, fraszek i wierszyków, by sprawić czytelnikowi lub słuchaczowi przyjemność i przyciągnąć go do wysłuchania zasadniczej części kazania¹¹⁹. Marazm kulturalny i gospodarczy konserwatywnego barokowego sarmatyzmu spowodował, że oświeceni katolicy widzieli w XVIII w. Kościele instytucję służącą przede wszystkim wychowaniu moralnemu. Postulowano by kazania w sposób prosty i jasny przekazywały prawdy opisane w *Biblii*. Zalecano głoszenie kazań moralnych skłaniających do poprawy życia i kazań objaśniających prawdy wiary. Zakazywano jednak: krzyków na ambonie, straszienia wiernych i unikania wszystkiego, co mogłoby ośmieszać Kościół. Kaznodziejstwo sprowadzono do pewnego rodzaju sztuki wymowy i retoryki, a kaznodzieje traktowano jak nauczyciela podającego nakazy i zakazy moralne, wykładającego prawdy wiary i objaśniającego czynności kultu chrześcijańskiego. Za pomocą religii próbowano wychować dobrego obywatela i uczciwego człowieka¹²⁰.

W pracy kaznodziejskiej dominowali przede wszystkim dominikanie i jezuici. Do mistrzów ambony zaliczani są również kaznodzieje wywodzący się z zakonu franciszkanów, bernardynów, reformatów oraz zakonu kanoników regularnych laterańskich i karmelitów. W całym zasobie działu *Kazania polskie* najliczniej reprezentowane były dzieła pijarskiego kaznodziei, konsula prowincji i rektora domu warszawskiego, Samuela Wysockiego¹²¹. Używając pseudonimu Samuel S. Floriano wydał 25 tomów kazań po polsku i łacinie. W *Rejestrze*, odnajdujemy 6 jego dzieł dotyczących kazań postnych, wielkopostnych i adwentowych oraz kazań świątecznych¹²². Równie licznie występowały dzieła XVIII wiecznego kaznodziei pijarskiego pedagoga, profesora szkół Komisji Edukacji Narodowej, poety Gracjana Piotrowskiego¹²³. Dorobek literacki tego pisarza obejmował kazania, utwory satyryczne i publicystyczne. Specjalizował się głównie w kazaniach dotyczących Wielkiego Postu. W *Rejestrze* odnajdujemy kazania: postne i świąteczne tego autora. W zasobie węgrowskich reformatów znajdowały się cztery dzieła Szymona Drykowskiego¹²⁴ oraz sławnego publicyście religijnego, jezuity, rektora kolegium w Poznaniu Tomasza Młodzianowskiego¹²⁵. W 1674 r. jako uznany kazno-

¹¹⁹ L. Bieńkowski, *Oświecenie i katastrofa rozbiorów*, [w:] *Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian 966-1979*, red. J. Kłoczowski, Lublin 1992, s. 355-377.

¹²⁰ Tamże.

¹²¹ S. Orgelbranda *Encyklopedia Powszechna z ilustracjami i mapami*, t. 15, Warszawa 1903, s. 548.

¹²² *Rejestr...* str.9-14, poz. 4,5,53,54,55,56.

¹²³ *Wielka Ilustrowana Encyklopedia Gutenberga*, s.259-260.

¹²⁴ Tamże, poz. 196-197,198-199, *Kazania przygodne święte, Kazania postne*, wydane w dwóch tomach.

¹²⁵ Franciszek Greniuk, Tomasz Młodzianowski [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t.21, Warszawa-Kraków, s. 425-

dzieja wygłosił kazanie na Mszy koronacyjnej Jana III Sobieskiego. Był autorem 73 homilii, 179 kazań oraz mów okolicznościowych, spisanych i opublikowanych osobno. Pozostałe wydał w zbiorze¹²⁶ liczącym ponad 2000 stron in folio w 4 tomach¹²⁷. Zaliczany jest do najwybitniejszych kaznodziei okresu późnej kontrreformacji. Pisał „językiem wolnym od makaronizmów, plastycznym. Tekst okraszał przysłowiami, opowiadania biblijne nasycał współczesnymi realiami. Treści *Biblii* stosował do warunków życia polskiego, przyczyniając się wybitnie do sarmatyzacji katolicyzmu”¹²⁸. Zajmował się również reformą polskiej ortografii. Młodzianowski pochodzący z drobnej mazowieckiej szlachty był wikarym na sąsiadującej z Węgrowem parafii liwskiej, zatem względy regionalne i towarzyskie (reformaci bowiem utrzymywali kontakty z okolicznym duchowieństwem), nie przyczyniły się do zgromadzenia w całości jego dorobku pisarskiego. W pojedynczych egzemplarzach znajdujemy kazania: Pawła Kaczyńskiego¹²⁹, bernardyna Antoniego Stefanowicza¹³⁰, jezuitę Stanisława Bielickiego¹³¹, wybitnego mówcy franciszkańskiego Waleriana Gutowskiego¹³², teologa i pisarza jezuickiego Piotra Skargi oraz wielu innych kaznodziejów i publicystów religijnych. Obecność dzieł Skargi¹³³ potwierdza jego ówczesną popularność i konieczną obecność w księgozbiorach zakonnych.

Wśród literatury zgromadzonej w dziale *Kazania polskie* odnajdujemy tytuły, które dotyczyły nauk katechizmowych wśród innowierców: *Kazania do Żydów* x. A. Kobielskiego¹³⁴ biskupa łuckiego i braclawskiego i *Nauki cerkiewne niedzielne i świąteczne* x. Marcina Kurzenieckiego¹³⁵. Bardzo intrygujące są dwa dzieła pod zagadkowym tytułem: *Kazania świąteczne z rękopisów zebrane* oraz *Nauki misyjne z rękopisów zebrane*. Skryba sporządzający *Rejestr* nie pozostawił nam informacji czy dzieła było drukowane, czy też pozostały w rękopisie.

Skryba prowadzący *Rejestr...* pominął informacje dotyczące strefy typograficznej i chronologicznej książek. Nie odnotowywał miejsca wydania książki, oficyny drukarskiej, ani też roku jej wydania. Wnioski dotyczące wieku zasobu bibliotecznego można jedynie wysnuć, analizując dane biograficzne o autorach. Nie wszystkie jednak nazwiska zapisane w *Rejestrze*, można odnaleźć w dostępnych źródłach informacyjnych. Współcześnie wydawane źródła wiedzy: encyklopedie, słowniki i leksykony oraz spisy bibliograficzne wymieniły zaledwie 57 autorów. Analiza okresu ich twórczości literackiej pozwala na wywnioskowanie, że najliczniej były zgromadzone kazania reprezentowane przez pisarzy żyjących w XVIII w. stanowiły 50,8% zasobu, następnie XVII w. - 24,5%. Najmniej występowały kazania z przełomu XVI i XVII w., zaledwie 7%, czyli z pierwszych lat pobytu w Węgrowie mnichów. Stanowiły one najstarszy zasób zostały więc być może usunięte z biblioteki, ze względu na nieużyteczność treści. W przeciagu

426.

¹²⁶ T. Młodzianowski, *Kazania i Homilie*, 1681.

¹²⁷ *Piśmiennictwo Staropolskie*, Warszawa 1964, s. 526-527.

¹²⁸ F. Greniuk, *Tomasz Młodzianowski*, s. 425-426. M. Brzozowski, *Kulturowe i historyczne uwarunkowania kaznodziejstwa Tomasza Młodzianowskiego*, Lublin 1988.

¹²⁹ Tamże, poz.

¹³⁰ Tamże, poz. 28.

¹³¹ Tamże, poz. 11.

¹³² Tamże, poz. 15, 39.

¹³³ Tamże, poz. 229, 21.

¹³⁴ Tamże, poz. 84.

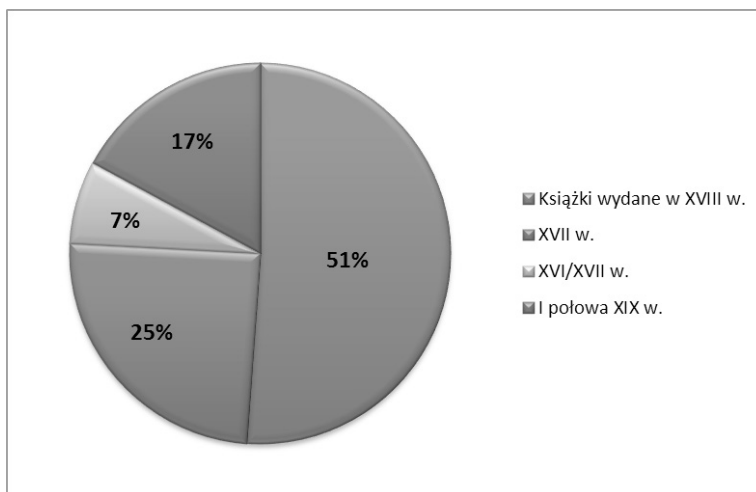
¹³⁵ Tamże, poz. 88.

tak długiej historii biblioteki mogły ulec „zaczytaniu” lub zaginięciu. Co ciekawe mało jest również kazań z pierwszej połowy XIX w., literatura ta stanowiła zaledwie 17,5 % zasobu *Kazania polskie*. Być może mnisi w ostatnim okresie funkcjonowania zgromadzenia nie dysponowali środkami finansowymi do nabywania książek. Można również przypuszczać, że część z nich, najbardziej potrzebnych w codziennej pracy, a które przetrzymywali w celach zabrali ze sobą w pośpiechu podczas kasaty konwentu. Istnieje również przypuszczenie, że mając świadomość do jakich celów służą inwentarze biblioteczne nie wszystkie książki wprowadzali do rejestru, np. bardziej cenne czy też „zakazane”.

Do najstarszych książek powstałych w XVI w. należały dzieła jezuita Jakuba Wujka (1541-1597) oraz książki publicystów żyjących na przełomie XVI i XVII w. Należeli do nich min.: Stanisław Grądzki (1541-1613), reformat królewski Sebastian Stryjewicz (1567-1645), reformat Jacek Liberiusz (Hiacynt) (1599-1673), bernardyn Jacek Mijałkowski (1597-1647), reformat Brzeziński (zm. 1633)¹³⁶ franciszkanin Franciszek Rychłowski (1611-1673).

Grupa pisarzy XVII w., reprezentowana była przez kaznodziejów: Antoniego Szymę (1660-1734), Antoniego Siarkiewicza (zmarły w 1723 r.), Bazylego Rychlewicza (1640-1710), jezuitę Jana Wujkowskiego, bernardyna Antoni Stefanowicza (1618- 1679), Macieja Muchowskiego (1677-1734), Jana Zrzelskiego (1679-1746), jezuitę Franciszka Kowalickiego, jezuitę Andrzeja Murczyńskiego, Sebastiana Ubermanowicza (1698-1764), Cypriana Sapeckiego (1680-1724), jezuitę Stanisława Bielickiego uważanego nie tylko za kaznodzieję, ale również za „męża wielkiego dowcipu i licznych wiadomości, wykladał humaniora i filozofię”¹³⁷.

Wykres 3: Struktura wieku kolekcji *Kazania Polskie*

Źródło: Rejestr najnowiej ułożonych książek 1854.

¹³⁶ Imię nieczytelne

¹³⁷ Stanisław Bielicki [w:] *Encyklopedia Kościelna Podług Teologicznej Encyklopedji Wettera i Weltego z licznymi jej popętnieniami*, wyd. przez X. Michała Nowodworskiego t.II, Warszawa, 1873, s.343 i 344.

Wśród najliczniejszej grupy publicystów XVIII w. znalazły się książki: jezuita Stanisława Bielickiego (zm. 1718), Szymona Drykowskiego (zm. 1785), jezuita Jakóba Filipowicza (1678-1720), Andrzeja Filipeckiego (1729-1792), Macieja Muchowskiego (1677-1734), Andrzeja Murczyńskiego (zm. 1754), jezuita Wawrzyńca Rydzewskiego (1717-1765), jezuita, kaznodziei królewskiego Sebastiana Fabiana Lachowskiego (1731-1794).

Literatura XIX w. reprezentowana była przez takich kaznodziei jak: bohater powstań narodowych, bernaryn Piotr Andrzej Błachowicz (1789-1850), jezuita Archanioł Augustyn Dobrowolski (1765-1847), Paweł Winnicki, Franciszek Salezjusz Waliński, zmarły w 1810, Alojzy Korzeniowski, (1766-1826)¹³⁸.

Węgrowska biblioteka Franciszkanów-Reformatów wykazuje wiele podobieństw z księgozbiorami znajdującymi się w klasztorach tego i innych zgromadzeń zakonnych funkcjonujących na obszarze Rzeczypospolitej¹³⁹. Zakup i przechowywanie książek w klasztorach uzależnione było od sytuacji materialnej zgromadzenia, inwencji, starań i wiedzy osoby odpowiedzialnej za księgozbiór tj. przełożonego klasztoru i bibliotekarza. Wydaje się, że na tle tego typu księgozbiorów i przy uwzględnieniu możliwości konwentu można ją uznać za bibliotekę średniej wielkości. Trzeba podkreślić, że struktura biblioteki korespondowała z prowadzoną przez zakonników działalnością duszpasterską i pogłębianiem życia wewnętrznego zakonników. Stąd bogato reprezentowana literatura dotycząca kaznodziejstwa i ascetyki. Łącznie w dwóch działach bezpośrednio związanych z tymi zagadnieniami znalazło się 262 książek, czyli praktycznie 25,6% całego zasobu. Natomiast rzeczywista ich ilość była jeszcze większa, jeśli uwzględnimy ich swobodny sposób klasyfikacji do poszczególnych działów. Pozytywnie należy ocenić aktywność przełożonych zgromadzenia, a przede wszystkim klasztoru, którzy na przestrzeni stuleci zaopatrywali bibliotekę w odpowiedni księgozbiór budując zbiór zróżnicowany i użyteczny.

Ze względu na działalność edukacyjną prowadzoną przez zgromadzenie w konwencie węgrowskim przebywało wielu wykształconych zakonników, zgromadzono zatem odpowiednio dużą bibliotekę, która spełniała rolę merytorycznego warsztatu pracy. W świetle analizy XIX wiecznego *Rejestru* można przypuszczać, że zadania misyjne i ewangelizacyjne nałożone na zgromadzenie miały udział w kształtowaniu się księgozbioru a szczególnie działów bezpośrednio związanych z kaznodziejstwem w tym przede wszystkim działu *Kazania polskie*. Kaznodzieje używając wzorcowo języka polskiego mieli swoje zasługi również w krzewieniu języka narodowego. Sztuka przekazu słowa Bożego, nauczanie i głoszenie kazań, często dość spektakularnych przysposobiło reformatom wielu wiernych. Bliski ich kontakt z miejscową ludnością, ubóstwo i prostota życia zjednało im w ciągu niemalże dwóch wieków sympatię i życzliwość. Temat głoszonych kazań przemawiał do wiernych tym mocniej, że metody duszpasterskie przez nich wykorzystywane działały na wyobraźnię wiernych.

Węgrowski zakon podobnie jak inne zgromadzenia zakonne spostrzegany był przez władze carskie jako silna ostoja polskiej kultury i tradycji. Dekretem z 8 października 1864 r. klasztor skasowano. Oficjalną przyczyną kasaty było zaangażowanie się zakonników w działalność polityczną, udzielanie schronienia działaczom po-

¹³⁸ Józef Pelczar, *Zarys Kaznodziejstwa w Kościele Katolickim część II Kaznodzieje Polscy*, Kraków 1896, s.343.

¹³⁹ M. Pidtypczak-Majerowicz, *Biblioteki i bibliotekarstwo*, s.45-88. F. Murawiec, *Księgozbiory krakowskie zakonu braci mniejszych*, s. 42-59. A. J. Szeinke, *Kościół św. Antoniego i klasztor Franciszkanów-Reformatów*, s. 174-183.

wstańczym, głoszenie śmiałych kazań, nawoływanie włościan do pomocy powstańcom oraz organizowanie procesji manifestacyjnych. Rok później wydano rozporządzenie o kasacie dóbr kościelnych. Klasztor i kościół węgrowski został zamknięty, piętnastu zakonników wywieziono do Pilicy. W 1867 r. gmach poklasztorny zajęły władze rosyjskie, zasobne archiwum klasztorne zostało rozproszone a księgozbiór do-
szczerńnie zniszczony¹⁴⁰.

BIBLIOGRAFIA CYTOWAŃ:

- Brzozowski M., *Kulturowe i historyczne uwarunkowania kaznodziejstwa Tomasza Młodzianowskiego*, Lublin 1988.
- Chłędowski A. T., *Spis dzieł polskich opuszczonych lub źle oznaczonych w Bentkowskiego Historii literatury polskiéj*, Warszawa 1982.
- Chomiuk I. G., *Zarys historii kościoła i klasztoru pw. św. Piotra z Alkantary i św. Antoniego Franciszkanów- Reformatów w Węgrowie w latach 1668-1865 w połączeniu z krótką historią miasta*, Kraków 1999.
- Czapska A., *Klasztor w Węgrowie- inwentaryzacja*, maszynopis, zbiory MBP w Węgrowie.
- Czapska A., *Węgrów. Monografia Historyczno-architektoniczna*, Warszawa 1959.
- Encyklopedia Powszechna t.22 R-S*, Warszawa, 1866, s. 13.
- Franciszkanie w Polsce XVI-XVIII wieku*, red. Jerzy Kłoczowski, Niepokalanów 1998.
- Gach P., *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773-1914*, Lublin 1987.
- Górski W., *Krótki rys zasad Bibliotekoznawstwa*, Warszawa 1862.
- Greniuk F., *Młodzianowski Tomasz*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, Warszawa-Kraków 2009, s. 425-426.
- Gruszecki S., *Węgrów kolebką arianizmu polskiego*, „Rocznik Mazowiecki” 1976, nr 6 s.315-324.
- Grzegorski Z., *Kaznodziejstwo a literatura. Wybrane zagadnienia z teorii i praktyki homiletyki kontekstualnej*, „Poznańskie Studia Teologiczne” T. 10 (2001), s. 225-23.
- Gwioździk J., *Pokasacyjne losy księgozbiorów klasztornych na obszarze Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, [w:] *Kasaty klasztorów na obszarze dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów i na Śląsku na tle procesów sekularyzacyjnych w Europie*, red. Marek Derwich III *Źródła. Skutki kasat XVIII i XIX w. kasata w latach 1945-1956*, Wrocław 2016, s.137-150.
- Ilustrowana Encyklopedia Trzaski, Everta i Michalskiego z wieloma mapami, tablicami*, oprac. pod red. S. Lama, t. 4 P-Sh, Warszawa, 1927, s. 804.
- Jabłońska-Deptuła E., *Przystosowanie i opór. Zakony męskie w Królestwie Kongresowym*, Warszawa, 1983.
- Jastrzębski C., *Kasaty klasztorów w Królestwie Polskim w 1864 r.* [w:] *Kasaty klasztorów na obszarze dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów i na Śląsku na tle procesów sekularyzacyjnych w Europie*, red. Marek Derwich I: *Geneza kasat na ziemiach zaborów austriackiego i rosyjskiego*, Wrocław 2014, s.349-367.
- Kantak K., *Franciszkanie polscy 1517-1795*, Oświęcim 2016.
- Karpowicz M., *Budowniczość kościołów w Węgrowie*, Węgrów 2008.
- Karpowicz M., *Cuda Węgrowa*, Węgrów 2009.
- Karpowicz M., *Działalność artystyczna Michelangela Palloniego w Polsce*, Warszawa 1967.
- Karpowicz M., *Sztuka Warszawy czasów Jana III*, Warszawa 1987.
- Kazimierski J., *Z dziejów Węgrowa w XV-XVII wieku*, „Rocznik Mazowiecki” 1970, nr 3, s.267-281.

¹⁴⁰ A. Kołodziejczyk, *Węgrów i okolice w latach 1864-1914*, [w:] *Węgrów dzieje miasta i okolic*, Węgrów 1991, s.168.

Kłoczowski J., *Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys przemian*, Lublin 1980.

Kołodziejczyk A., *W latach Królestwa Kongresowego [w:] Węgrów dzieje miasta i okolic w latach 1441-1944, pod red. A. Kołodziejczyka, T. Swata, Węgrów 1991, s. 85-110.*

Kołodziejczyk A., *Węgrowskie księgozbiory i ludzie pióra (XVI-1944)* „Prace Archiwalno-Konserwatorskie na terenie województwa siedleckiego” t.1, Siedlce 1990, s.39-65.

Kołodziejczyk A., *Węgrów i okolice w latach 1864-1914 [w:] Węgrów dzieje miasta i okolic w latach 1441-1944, pod red. A. Kołodziejczyka, T. Swata, Węgrów 1991, s.149-158.*

Kołodziejczyk A., *Z dziejów węgrowskiej szkoły księży komunistów 1711-1833* „Szkice Podlaskie” 1996, nr 5, 28-44.

Korolko M., *Sztuka retoryki przewodnik encyklopedyczny*, Warszawa 1990.

Materiały do historii zgromadzeń zakonnych na ziemiach polskich w XIX i początku XX w., opr. Hanna Dylągowa i inni *Materiały do Atlasu Historycznego Chrześcijaństwa w Polsce T. II, cz.1*, Lublin 1976.

Miławiecki M., *Inwentarze i spisy bibliotek klasztorów dominikańskich skasowanych w guberniach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego w XIX w. Stan źródeł i miejsca ich przechowywania*, „Hereditas Monasteriorum” vol.1, 2012, s. 141-172.

Murawiec W., *Księgozbiory krakowskie zakonu Braci Mniejszych - bernardynów i reformatów - w świetle nowoprowienicyjnych w XVI-XVIII w.*, „Folia Historica Cracoviensia” 1994 t. 2 s. 41-59.

Naruszewicz A. S., *Dyjariusz podróży Jego Królewskiej Mości na sejm grodzieński*, wydała Magdalena Bober-Jankowska, Warszawa 2008.

Niebelski E., *Słownik lubelskich i podlaskich księży uczestników Powstania Styczniowego 1863 roku*, Lublin 2011.

Nowa Encyklopedia Powszechna t.5 P-S, Warszawa 1996, s. 478.

Pasieczny J., *Działalność klasztoru franciszkanów reformatów w Krakowie 1625-1978*, Kraków 1980.

Pelczer J., *Zarys dziejów kaznodziejstwa w kościele katolickim*, Kraków 1896.

Pidłypczak- Majerowiec M., *Biblioteki i bibliotekarstwo zakonne na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XVII-XVIII wieku*, Wrocław 1996.

Piórkowska M., *Wątki literackie czarnoksiężnika Twardowskiego i jego magicznego lustra [w:] Kraina Mistra Twardowskiego- legenda i produkt turystyczny Węgrowa* red. nauk. Franciszek Midura, Aleksy Chmiel, Węgrów 2016, s.167-201.

Postek R., *Szkoci w Węgrowie*, Węgrów 2009.

Przyboś A., *Krasiński Jan Kazimierz [w:] Polski Słownik Biograficzny t. XV, Wrocław-Warszawa, 1970, s.179-180.*

Religia Encyklopedia PWN P-R t.8 red. nauk. T. Gadacz, B. Milerski, Warszawa, 2003, s.374.

Sroka A. B., *Prawo i życie polskich reformatów*, Kraków 1975.

Szczechura T., *Kronika ziemi węgrowskiej od czasów najdawniejszych do 1970 r.*, Węgrów 1970.

Szteinke A. J., *Kościół świętego Antoniego i klasztor Franciszkanów-Reformatów w Warszawie 1623-1987*, Kraków 1990.

Szteinke A., *Synakiewicz Feliks [w:] Polski Słownik Biograficzny t.25, Wrocław –Warszawa 2009-2010, s. 255-257.*

Tazbir J., *Świat Panów Pasków*, Łódź 1986.

Węgrów [w:] Encyklopedia Kościelna, t. XXX, Płock, 1910.

Węgrów dzieje miasta i okolic 1441-1944, pod red. A. Kołodziejczyka i T. Swata, Węgrów 1991.

Wiśniowski G., *OO Franciszkanie-Reformaci w Węgrowie (1668-1865)*, Kraków 1975.

Wyszomirski T., *Z przeszłości Węgrowa*, Węgrów 1961.

Zalewski L., *Biblioteka seminarium duchownego w Lublinie i biblioteki klasztorne w diecezji lubelskiej i podlaskiej*, Warszawa 1926, s.124-130.

Zdrojewska A., *Biblioteka oo. Franciszkanów-Reformatów w Węgrowie na podstawie inwentarza z 1854 roku* [w:] *Kościół w Polsce. Dzieje i Kultura IV* red. Jan Walkusz, Lublin 2005, s.89-143.
Zakon św. Franciszka w Polsce w latach 1772-1970 cz. I i II red. Joachim R. Bar, Warszawa 1978.

